

HORASAN SUFİLERİ

PROF. DR. NİMET YILDIRIM *

Öz

“Güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi” anlamındaki Horasan adı; Sasanîler zamanında ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Horasan, tarihte İran’ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adıydı. Günümüzde bölgenin topraklarının en geniş kısmı İran’ın elindedir. İdari merkezi aynı zamanda dinî bir merkez olan Meşhed’tir. Horasan, klasik çağlarda çok eski devirlerden beri tasavvufun ortaya çıkışı ve gelişmesinde önemli bir rol oynamış, öte yandan Horasan tasavvufu da, Anadolu’nun İslamlaşmasında son derece etkili olmuştur. Horasan, tasavvuf tarihi açısından da önemli bir konuma sahiptir. Fetihlerden kısa bir süre sonra Belh, Nişâbur ve Merv şehirlerinde ortaya çıkan ilk tasavvufî hareket yaygınlık kazanmıştır. Bölgenin en ünlü suffî önderleri arasında ilk sıralarda yer alan Muhammed b. Kerrâm, Hekîm Tirmizî, Ebu’l-Abbâs Seyyarî ve Ebu’l-Hasan-i Harakanî bu makalenin konusudur. Makale Abdülhüseyn-i Zerrînkûb’un *Costucû Der Tasavvuf-i Îrân* adlı eserinin bir bölümü olarak Türkçe’ye çevrilmiş bazı bölümlere eklemeler yapılarak oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, Horasan tasavvufu, Horasan sufîleri.

ABSTRACT

The name Khorasan, meaning "the place where the sun rises, the land of the sun"; It emerged and became widespread during the Sassanid pe-

* PROF. DR. NİMET YILDIRIM, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature. Email: yildirim2002@hotmail.com, Web: ni-metyildirim.com.tr; nyildirim.wordpress.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6544-7573> (Makale Geliş Tarihi: 17.12.2020/Kabul Tarihi: 27.01.2021)..

riod. Khorasan was the name of a very large geographical region located in the northeast of Iran in history. Today, the largest part of the territory of the region is in Iran. Its administrative center is Mashhad, which is also a religious center. Khorasan has played an important role in the emergence and development of Sufism in classical times since ancient times. Khorasan mysticism played an extremely important role in the Islamization of Anatolia.

Khorasan has an important place in terms of sufism history. The first Sufi movement that emerged in the cities of Balkh, Nishapur and Merv became widespread shortly after the conquests. The most famous sufi leaders of the region, Mohammed b. Karram, Hekim Tirmidhi, Ebu'l-Abbâs Seyyarî and Ebu'l-Hasan-i Harakani are the subjects of this article. The article was created as a part of Abdolhossein Zerrinkub's work named *Costucû der Tasavvuf-i Îrân* by adding additions to some sections translated into Turkish.

Keywords: Abdolhossein Zerrinkub, Khorasan Sufism, The Sufis of Khorasan

چکیده

عنوان "جایی که خورشید از آن طلوع می کند و یا سرزمین خورشید" برای خراسان اولین بار در زمان ساسانیان به این منطقه نهاده شد. خراسان در طول تاریخ، نام منطقه ی جغرافیایی بزرگ و پراهمیت در شمال شرقی ایران می باشد. در حال حاضر نیز بیشترین قسمت از این منطقه در خاک ایران می باشد. مرکز اداری و دینی آن شهر مشهد می باشد. مشهد از دیرباز تاکنون مهد تصوف و جایگاه گسترش آن می باشد. تصوف خراسان نقش ویژه ای در اسلام آناتولی دارد.

خراسان از نقطه نظر تاریخ تصوف جایگاه بی نظیری دارد. اندکی پس از فتوحات، تحركات صوفیانه در مرو، نیشابور و بلخ رایج شده است. از مهمترین بزرگان تصوف منطقه می توان به محمد بن کرام، حکیم ترمذی، ابوالعباس سیاری، ابوالحسن خرقانی اشاره کرد که موضوع این مقاله نیز در همین ارتباط می باشد. این مقاله ترجمه و تحلیل بخشی از کتاب جستجو در تصوف / ایران نوشته عبدالحسین زرینکوب می باشد.

کلید واژه ها: عبدالحسین زرینکوب، صوف خراسان، صوفیان خراسان.

1. 1. Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869)

(Ebû Abdullâh Muhammed b. Kerrâm-i Siczî,
Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan
Kerrâmiyye ekolünün kurucusu)

Bâyezid'ten (ö. 234/848) sonra zühd ve tövbe, Kerrâmîler'den sadece kendi içlerine kapanık bir tür sufi grubu ortaya çıkarmadı. Tam tersine bu süreçte **Hekimîler** ve **Seyyarîler** adıyla iki farklı sufi grup da Horasan'da adlarını duyurdu ve ün kazandı. Kerrâmîler, öğretileri "teşbih" ve "tecsim"¹ rengi taşıyan Sistanlı **Muhammed b. Kerrâm**'ın (ö. 255/869) yolunu takip eden müritlerden oluşmaktaydı. Bu tarikat, Samanîler hanedanı (eg. 819-1005) döneminde, ondan da öte **Sultan Mahmud** (eg. 998-1030) çağında bile Horasan bölgesinde ve özellikle de Nişabur yöresinde dikkatleri çekecek ölçüde yaygınlaşmış ve taraftar bulmuştu. Kerrâmîler, Harezmsâhlar döneminin sonlarına doğru da Herat ve Horasan'ın bazı bölgelerinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu akımın, "yaratıcının zat ve sıfatları" konusundaki görüş, düşünce ve öğretileri özellikle kelim çevrelerinde şiddetli tartışmalara yol açtı. Bağdadî'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak* adlı eserinde onların bu konulardaki birtakım görüşleri aktarılmaktadır. Bu öğretilerin kelim bilimi açısından değerlendirilmesi burada ele alacağımız bir konu değildir. Ancak bu akımın mistik rengi özel bir ilgi ve değerlendirmeye değerdir. Bir bakıma tasavvufun ruhandan söz eden ve onu çağrıştıran Kerrâmîler'in mistik düşünceleri, bunlar arasında "tevekkül" konusundaki sıkı ısrarları, **Kelabazî**'nin (ö. 380/990) de belirttiği gibi çalışıp çabalamayı ve kazanmayı kabul etmeyip din dışı gören, kendilerine de görüşlerini ve yaşayışlarını kanıtlandırmak için de Peygamber'in çalışıp kazanmadıkları için kınamadığı Suffe ashabını örnek alan öğretileri² bunlar arasında yer almaktadır. Çalışıp kazanmayı terk etme ve bunu kötü bir davranış olarak algılama, bunu tevekkülün de tersine bir davranış biçimi olarak kabul etme, bazı sufi düşünceli ünlü kişileri de azık bile almadan upuzun seyahatlere çıkmaya sürüklemiştir. **Kelabazî**'nin sözü dikkate alındığında **Sehl-i Tüsterî** (ö.

¹ "Teşbih: Allah'ı yaratılmışlara benzetme", "Tecsım: Allah'a cisimlere özgü özellikler nispet etme".

² Goldziher, I, *Materialen zur Entwicklungsgeschichte Sufismus in WZKM*, Wien 1899, 13, 43.

283/896) de; tevekkül düşüncesini öne çıkarıp hayatını ona göre düzenleyenler için çalışıp kazanmayı uygun görmemektedir. Onun bu konuda böyle düşünmesinin tek gerekçesi de Peygamber'in sünnetine olduğu gibi uymaktır. Bütün bunlara karşın bazı sufiler de çalışıp çabalamayı ve kazanmayı tasavvufa aykırı bir tutum olarak görmezler. Söz konusu büyük sufilerden bir kısmının adları, lakapları ve unvanları da bizzat kendilerinin birtakım meslekler ve sanatlarla uğraştıklarını göstermektedir. Bundan da öte; **Ebû Alî Rudbarî**'nin (ö. 321/933) şöyle dediği aktarılır: “*Bir sufi beş gün bir şey yemeden aç kalırsa onu pazara gitmeğe ve bir şeyler yaparak, alışveriş ile uğraşarak para kazanmaya zorlayın.*”³ Sonuç olarak Kerrâmîler çoğu zaman tevekkülü, zühdün gereği olarak algılarlar, çalışıp kazanmayla uğraşmayı beğenilmeyen önemsiz bir süs gibi görürlerdi.

Bu akımın adıyla anıldığı **İbn Kerrâm**, Sem'anî'nin rivayetine göre bir süre Horasan'da Nişabur sufileri ve zahidlerinden Ahmed b. Harb'tan (ö. 234/848) ders aldı, onun engin feyzinden yararlandı. Harb'ın bu zahid oğlu aynı zamanda bir hadisçi ve mücahid bir sufiydi. Ancak muhalifleri onu Mürcie akımının inanışlarına eğilimli diye suçluyorlardı.⁴ Muhammed b. Kerrâm, Sistan'ın Zerenc kasabasında dünyaya geldi (190/806). Horasan'da öğrenim gördü. Bir süre Mekke'de yaşadı. Nişabur'a döndüğünde bir süre Tahir b. Abdullah'ın emriyle tutuklandı. Hapisten kurtulduktan sonra cihada gitmek amacıyla Şam'a doğru hareket etti. Ancak geri döndüğünde yeniden sekiz yıl süreyle zindana atıldı. Muhammed b. Tahir onu özgürlüğüne kavuşturduğunda Filistin'e gitti. Orada bir süre vaaz ve öğretimle uğraştı. Etrafına bir grup toplandı. Dört yıl sonra 255/869 yılının Safer ayında Orşelim'de hayata gözlerini yumdu ve Eriha kapısı yakınlarında toprağa verildi. Zaviyelerde itikâfa girme geleneğine bağlı müritleri, mezarının üzerine bir zaviye kurdular ve bu zaviyeye “hangah” adını verdiler. *el-Bed'u ve't-Târîh* ile Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsîm* adlı eserinde anılan bu hangah zamanla Kerrâmîler'in öğretilerinin yayıldığı bir merkez oldu. Kerrâmîler böylece “medrese” ile “hangah”ı birleştirdiler. Medreseler kurma ve hangahta oturmayı teşvikte önemli ölçüde etkili oldular.⁵ İbn Kerrâm, *Azâbu'l-Kabr* adında inançlar

³ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 67.

⁴ Ahmed b. Harb ile ilgili ayrıntılar için bkz: Berthels, *Sufism i Sufiskasa Literatura*, Moskova 1965, s. 214-218.

⁵ J. Ribera, *Disertacionesy Opusculos*, Madrid 1928, 13/380.

ve insanlar arası ilişkiler konulu öğretilerine yer veren bir de kitap yazdı. Onun ilişkiler konusundaki temel hareket noktası “zühd” ve “uygun olmayan tavırlardan kaçınmak”tı. Bu konuda İbn Kerrâm o kadar hadis rivayet ediyordu ki, sonraları muhalifleri onu, insanları korkutma ve rağbet ettirmeği amaçladığında hadis uydurmaktan kaçınmamakla suçladılar.⁶

Bu, onun muhaliflerince ilk ve tek suçlandığı konu değildi. Aynı zamanda onu, kendisine ilham geldiğini iddia etme gerekçesiyle de suçluyorlardı. Muhammed b. Kerrâm’ın da diğer sufiler gibi müritleri vardı. Yanındaki arkadaşlarıyla birlikte son derece “zühd” ve “fakr” içerisinde seyahatlere çıkıyor, insanlara vaaz veriyor, uyarılarda bulunuyor, onlara çeşitli konuları öğretiyor ve tebliğde bulunuyordu. Koyun postundan elbise giyiniyor, başına da beyaz bir külah takıyordu. Muhaliflerinin suçlamalarına karşın o, zahid, arif ve kelamcı bir kişilikti. Öğretisi sadece sufilerin öğretilerinden etkilenmiş biri değil, aynı zamanda özgün bir tasavvuf tarzıydı. O çağın sufi ulularından **Yahya b. Muaz-i Razî** (ö. 258/872) ve **İbrahim-i Havas** (ö. 291/904), anlaşıldığı kadarıyla onun tarikatına bağlı sufiler arasında yer alıyorlardı. Yahya b. Muaz, son derece titiz ve alabildiğine sakıngan bir zahid idi. Bütün hayatı boyunca bir tek büyük günah işlemediği söylenir.⁷

Bunlara ek olarak tasavvuf konulu kitaplar özellikle de ilk devir sufilerinden **Ahmed b. Asım Antakî**’nin (ö. 239/853) eserleri de onun birlikte zamanını geçirdiği yakın arkadaşlarından oldu. Daha çok şehir dışındaki harabelerde ve mezarlıklarda inzivaya çekiliyordu. Onun bu çok ileri düzeydeki zühd anlayışıyla ilgili dikkat çekici bir olay anlatılır: Yahya şöyle demektedir: “*İnsanoğlunun üç düşmanı vardır: dünyası, şeytani ve nefsi*”. Onun bu sözleri **Pavlus Resul** ve **Aziz Augustinus**’un üçlü vesvese konusundaki sözlerini hatırlatırken **Asin Palacios**’un görüşlerinin de tersinedir.⁸ Yahya’nın bu sözlerden ilham almış olduğu görüşü muhtemelen doğruya yakın değildir. Yahya b. Muaz, Kerrâmîler tarzında vaaz veriyordu. Bu yüzden kendisine “Vaiz Yahya” da deniliyordu. Riyazet ve tevekküle önem vermesiyle tanınan ilk dönem sufilerinden **İbrahim Havas** (ö. 291/904) da onun yakın arkadaşları arasında yer alı-

⁶ Alimî, *Uns-i Celîl*, 262; L. Massignon, *Essai*, s. 233.

⁷ *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 103.

⁸ Asin Palacios, *Miguel, Obras Escogidas*, Ily III, Madrid 1948, s. 329.

yordu. Onun, tevekkülü ve ticareti terk etme, bir köşeye çekilme ve insanlardan uzak kalma ile inzivaya çekilmenin gereklerinden olan çöllerde seyahatleri konusundaki halleri bir dereceye kadar Kerrâmîler'in öğretileri ile olan ilişkilerini andırmaktadır. Sonuçta Kerrâmîler'in zühd anlayışları kelimeler ve hikmet eğilimleriyle iç içe bulunuyordu. Burada dikkat çeken bir nokta da, Hekimîler ile Seyyarîler'in birbirlerinden farklı düşünmelerine rağmen bu konuda birbirlerine benzer özellikler göstermeleridir.

2. 2. Hekîm Tirmizî (ö. 320/932)

(Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen Tirmizî.

Velîlik konusundaki önemli görüşleriyle tanınan sufi)

Hekimîler, **Hekim Tirmizî**'ye bağlı olan bir topluluktur. *Keşfü'l-mahcûb* adlı eseriyle tanınan ünlü sufi **Hücvirî** (ö. 465/1072)⁹ onları ve Seyyarîler'i kendi görüşüne göre makbul ve ehl-i sünnet inancını benimseyen önemli, son derece değerli iki grup olarak değerlendirmektedir. Hekîm Tirmizî'nin bazı eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Yunan felsefesi ve düşüncesinden etkilenmiş olduğu görülse de, **L. Massignon** gibi onun öğretilerinde Yunan etkisinin olduğu aşırı yanlıgısına düşmek gerek. Yunan filozoflarının eserleriyle ileri boyutlarda tanışık olması, değişik akımların görüşleri ve düşüncelerini anlama ve bu konularda araştırma aşamasından ileri geçmemektedir. Bütün bunlarla birlikte o, **İbn Adîm**, onu hadis ehli saymasa bile kendisini daha çok "hadis ehli" olarak ortaya koymaktadır.¹⁰ Ancak her halükarda o, sufi bir düşünür, hadis ehli bir ariftir. Hekîm, Horasan'ın Tirmiz bölgesinde dünyaya geldi, hayatının önemli bir bölümünü Tirmiz'de geçirdi ve aynı şehirde de hayata veda etti. Onun hayatıyla ilgili elimizde fazla ayrıntı yoktur. Kendisinden günümüze yazmaya başladığı, ancak tamamlanamamış *Büdüvü Şe'n-i Ebû Abdullâh* adlı biyografi türü bir eseri gelmiş olsa da bu eseri de daha çok onun manevi dünyası, ruh halleri, anlayışları ve rüyalarına yer vermektedir. Onunla ilgili olarak Attâr'ın rivayetleri de az değildir. Ancak bu rivayetlerin tamamına yakını da tarihi gelişmelere değil yaygın hikayeler ve efsanelere dayanmaktadır. *Risâle-yi Kuşeyriyye*, *Tabakât-i Sülemî*, *Keşfü'l-mahcûb* gibi diğer birtakım kaynaklarda yer alan

⁹ *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 163.

¹⁰ İbn Hacer'den aktararak, *Lisânu'l-mizân*, Hayarabad 1331, 5/207.

bazı bilgiler de son derece kısa ve özet oldukları için bütün bu bilgiler Hatib'in, *Târih-i Bağdâd*, *Tabakât-i Subkî*, Zehebî'nin, *Mîzânu'l-îtidâl*; İbn Hacer Askalanî'nin *Lisânu'l-mîzân* gibi eserlerindeki bilgilerle tamamlanmalıdır. Sonuç olarak onun ne doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir ne de ölüm tarihi. Seksen ya da doksan yıl yaşadığı bilinmektedir. Ünlü şair ve sufi **Feridüddîn Attâr** (ö. 618/1221) onun yüz on yaşında vefat ettiğini aktarır. Bu da gerçeği kesin olarak yansıtmamaktadır. Ölümü konusunda da birbirinden farklı görüşler kaynaklarda yer alır: Bazıları Nişabur'a gittiği yıl olan 285/898 tarihinde vefat ettiğini; bazıları, bu tarihten otuz yıl önce; bazıları ise çok daha farklı olarak bu tarihten otuz beş yıl sonra hayata veda ettiğini belirtirler. Bu ifadelerin çoğu daha sonraki otoritelerin; **Darâ Şukûh**, **Hacı Halife** ve **İbn Hacer**'in sözleridir. Kanımca **Kelabazî**'nin bu konudaki tesbiti; 296/909 yılında vefat etmiş olduğu gerçeğe en yakın ve kabul edilebilir olanıdır. *Büdüvvü Şe'n* adlı eserden anlaşıldığı kadarıyla; o, çocukluğundan beri öğrenmeğe şaşırtıcı bir düzeyde aşk besleyen, çok tutkun olan biridir. Öyle ki bu aşkı, onu çocukluk çağının oyunlarından, eğlencelerinden bile alıkoymuştur. Başka bir kaynaktaki bilgilere göre hadis bilgilerini ilk zamanlarda babasından aldı, daha sonra Tirmizî şeyhlerinden öğrenimini sürdürdü. Attâr'ın, çocuk yaşlarında babasının öldüğü ve yetim kaldığı kaydı doğru değildir. Çünkü babasından hadis rivayet etmektedir. Belki babası onun öğrenim görmekte olduğu sekiz yaşından sonra vefat etmiş olabilir. Ancak kendisi de hiçbir yerde bu konuya işarette bulunmamaktadır. Sözün özü bir zamanlar da Belh'te şehrin ileri gelen bilgeleri ve şeyhlerinden bilgi ve feyiz aldıktan kısa süre sonra da Horasan sufileriyle tanıştı. Kaynaklarda, Horasanlı ilk sufilerden **Ebû Turâb-i Nahşebî** (ö. 245/859), ilk sufilerden ve Melâmetiyye'nin ilk temsilcilerinden **Ahmed-i Hadreveyh** (ö. 240/854) ve **Yahya b. Muâz-i Razî** gibi ulu kişilerle birliktelikleri olduğu aktarılır. Daha sonraları yirmi yedi yaşlarında Kabe'yi ziyaret aşkının gönlüne düştüğü, ardından Irak'a gidip bir süre orada hadis öğrenimine devam ettiği, sonra da Basra yoluyla Mekke'ye gittiği belirtilir. Mekke'de yaptığı duada; "*Allah'tan kendisini zühd ve doğruluk yolundan ayırmamasını, Kur'ân ezberlemesine yardımcı olmasını istediği*" belirtilir. Hac yolundan dönüşte *Kur'ân*'ı ezberlemesinin kendisine nasip olduğunu, Tirmizî'e vardığında bütün *Kur'ân*'ı artık ezbere okuduğunu kaynaklar aktarır. Tirmizî, Irak ve Hicaz seyahatinde bazı ünlü sufi şeyhlerle tanıştı. Uzlet ve inzivaya çekilme düşüncesi de bu seyahatinden sonra kafasında iyice yer etti. Tirmizî'e dönüşüyle birlikte halvette ve uzlette kalma

ilgisi son derece ileri boyutlardaydı. Ondan sonra artık bu alemlere dalıp insanlardan uzak kalmayı; riyazet ve mükâşefelerde bulunmayı tercih etti. Bunun yanı sıra o günlerinde sufi metinlere yoğun ilgi duydu: bu metinlerden **Ahmed b. Asım Antakî**'nin eserleri de bolca zaman ayırdığı kitaplar arasındaydı. Daha çok şehrin kenar bölgelerindeki yıkıntılar ve mezarlıklarda inzivaya çekilirdi. İşte bu halvetleri ve uzletleri *Büdüvvü Şe'n* adlı eserinin de işaretleriyle ona gerçekçi rüyalarının ve kalp gözlelerinin açılmasını da sağlayan tavırlarıydı. Attâr'ın, müridlerinden biri olan ilk sufi yazarlardan **Ebubekr-i Varrak**'ın (ö. 280/893) rivayetlerinden aktardığı ve sufi geleneğindeki töreye uygun olarak onun öğretilerini ve bilgilerini Hızır'dan aldığını göstermektedir. Bu rivayete göre; o – eserindeki bilgiler ile örtüşme de– daha başlangıçta kendisi gibi ilim öğrenmek için yola çıkan iki kişiyle birlikte Tirmiz'den çıkmaya karar verirler. Ancak annesi oğlundan ayrılmak istemediğinden bu gidişine izin vermez. İki arkadaşı giderlerken o, onlardan geri kalır ve gidemediği için üzüntülere boğulur. Bir gün ağlayarak mezarlıkta gezerken birden beliren bir kişi ona: *“neden üzüldüğünü ve neden ağladığını”* sorar. Çocuk ona serüvenini anlatınca adam gelip kendisine: *“her gün ders verebileceğini”* söyler. O da bunu kabul eder. Üç yıl boyunca o kişi gelip ona ders verir. Üç yıl sonra onun Hızır olduğunu anlar. Allah'ın kendisine bu büyük inceliği yapmasının ve Hızır'ı kendisine hoca olarak göndermesinin de, annesinin sözünü tutarak onun rızasını kazanması, arkadaşlarıyla birlikte gitmekten geri kalmasından dolayı bir ödülü olduğunu ve böyle bir mutluluğa eriştiğini kabul eder. Bu hikaye onun uzlete ne denli düşkün olduğunu, bu düşkünlüğünün onu sadece hadis öğrenimini sürdürmek için şehirden çıkıp gitmesini engellemediğini, aynı zamanda yıkıntılarda, mezarlıklarda gezip dolaşmasını, oralarda bolca vakit geçirmeğe zorladığını da anlatmaktadır. Bütün bunlarla birlikte onun hayatında gerçekleşen iki önemli olay kendisini son derece etkilemiştir: Birincisi onun aleyhine gelişen ve kavgaya dönüşen bir kargaşadan dolayı Tirmiz'den Belh'e sürgün edilmesi. İkincisi de Nişabur'a gidişi ve o şehirde hadis rivayetiyle de uğraşması. Onun Tirmiz'den sürgün edilmesine sebep olan kavganın gerekçesi de güçlü ihtimallerle bazı özel sözleriydi. Bu sözleri arasında *“velayet”* konulu cümleleri de yer almaktadır. Peygamber'den aktarılan bir hadise dayanarak evliya kullar hakkında şöyle derdi: *“Peygamberler ve şehitler onlara gıpta ederler”*. Güya bu sözünden dolayı peygamberleri evliyalardan küçük düşürdüğü suçlamasıyla sürgün edildi. **Ebû Abdurrahman Sülemî** (ö. 73/692) bu konuda

şöyle der: “Onun peygamberleri velilerden aşağı makamda gördüğü yanılığın- na düşenler, sözlerini kavrayamamışlardır.” **Sübki** (ö. 771/1370) de: “Bu sözün ona ait olduğunda şüphe vardır” diyerek Hekîm’in, peygamberlerin üstünlüğünü inkar eden biri olmadığını belirtir. *Nevâdiru’l-usûl* ve *Mari-fetü’l-esrâr* adlı eserlerinde; “peygamberlerin makamlarının evliya makamlarından daha yüce olduğunu” vurgular. Hatta bir yerde: “Peygamberliğin kırk altı makamı vardır, hepsi peygamberlere özgüdür. Biri bu makamlardan iki ya da üç tanesine erişirse velilerden olur. Dünya da onlarla ayakta durur”. *Edebü’n-nefs* adlı eserinde de; “resul’un, “nebi”den daha yukarı makamda olduğunu söyler. “Veli”nin makamı da “nebi”den aşağıdadır. *Keşfü’l-Mahcûb* yazarı da bu konuda buna benzer bir sözün ona ait olduğunu aktarır. Anlaşıldığı kadarıyla onun velayet konusundaki görüşleri **İbn Arabî**’nin (ö. 638/1240) düşüncelerinden farklıdır. İbn Arabî’ye göre “velayet”, “nübüvvet”ten daha kapsamlıdır. Ancak Hekîm Tirmizî’ye göre öyle değildir. Bu durumda Sülemî; “*Muhalipleri onun sözlerini kavrayamadılar*” sözünün haklı olduğu kanısındadır. Tirmizî’den önce **İbn Ebu’l-Havârî** (ö. 246/860) de velayet makamını peygamberlik makamından üstün tuttu diye suçlanmıştı.¹¹ Ancak Hekîm Tirmizî hakkında, her halükarda avam halk kesimlerini ona karşı kıskırtan şey onun *Hatmü’l-velâye* ve *İlelü’ş-Şerîa* adlı eserini kaleme almış olmasıdır. Bütün bunlarla birlikte Şeyh, Belh’te de birkaç kez yoğun halk kitlelerinin suizannıyla karşı karşıya kaldı; kendisinin de aktardığı gibi onu “ilahi aşk” konusunda söz söylemekle suçladılar. İş öylesine ileri boyutlara vardı ki; Belh valisi kendisinden artık bundan sonra aşk ile ilgili söz söylememesi konusunda söz almak zorunda kaldı. Ancak anlatılanlara göre bu kargaşa ortamı da bir süre sonra düzelerek iyilikle sonuçlanmış, Tirmizî de sonunda arzuladığı huzur ortamı ve gönül rahatlığına erişmiştir. Her halükarda onun sözleri Tirmiz’de halk kesimlerinin şimşeklerini üzerine çekmiş olsa da Belh’te, Sülemî’nin aktarımına göre şehir halkının aynı mezhebi benimsemiş olmalarından dolayı kabul edilmiş ve beğenilmiştir. Onun, Nişabur şehrine gitmesi de Melametîler’in o şehirdeki faaliyetlerinin çok yoğun olduğu, tarikatlarının en parlak dönemini yaşadığı günlere denk gelmiştir. Şeyh, bazı Melametî ileri gelenleriyle tanışıyor olması, dostluklarının samimi olmasına karşın o tarikata asla ilgi duymuyor ve bazı ilkelerini de açık açık eleştiriyordu. Nişabur Melametî ulularından **Ebû Osman Hirî**’ye (ö. 298/910) yazdığı bir mektubunda;

¹¹ İbn Cevzî, *Nâmûs*, L. Massignon, *Essai*, s. 233’ten aktararak.

Melametî tarikatına hemen hemen birkaç yüzyıl sonra **Şeyh Şihabuddîn-i Sohreverdî**'nin (ö. 632/1234) *Avârifü'l-Maârif* adlı eserinde yaptığı eleştirilerin aynısını yapmaktadır. O şöyle der: “Melametîyye tarikatının temelini oluşturan; “nefsi gözetlemek ve onu kötülüklerden korumak hak yolunda olmaya bir perdedir. Bütün düşüncesi kendisini nefsin tuzaklarından ve hilelerinden korumak olan kişi, bütün hayatını nefsin alt etmek için harcayacaktır. Ancak bütün düşüncesi ve çabası hak ile ilgilenmek ve ona erişmek olursa bu yolda nefis de kendiliğinden hiçbir çaba sarf edilmeden yenilgiye uğratılmış olacaktır”. Yine Melametî şeyhlerinden biri olan büyük sufi Muhammed b. Fazl-i Belhî'ye (ö. 319/931) yazmış olduğu bir mektubunda şunları hatırlatıyor: “İnsanoğlunun başına gelen belaların hepsi nefsinin yüzünden değildir. Bir kısmı da Hak'tan geri kalan kalbin yüzündendir. Bu durumda mürid sadece bu dünyada Hak'tan gerilerde perde arkasında kalmaz, ahirette de perdeler arkasında ve uzaklarda kalacaktır”. Onun Nişabur yolculuğu 285/898 yılında gerçekleşmiştir. Nişabur'da hadis meclisleri kurduğu da kaynaklarda aktarılır.

Uzun halvet ve inziva yıllarında Hekîm Tirmizî, araştırma ve eserlerini kaleme almak için çok güzel ortamlar buldu ve güzel fırsatlar yakaladı. Ona ait olduğu söylenen eserlerin sayısı yüz yirmi altı tanedir. Ancak ne yazık ki bunların birçoğu günümüze kadar gelememiştir. Toplam altmış eseri günümüze erişmiştir. Bunlardan bir kısmı da basılmıştır. Bu eserlerin konuları birbirinden farklıdır: Tefsir, kelam, hadis, fıkıh ve tasavvuf en çok işlediği konular arasında yer almaktadır. Onun eserleri arasında *Nevâdiru'l-usûl*, *Dimaşkî*'nin şerhiyle birlikte İstanbul'da yayınlanmıştır. *Hatmü'l-velâye* adlı eseri *Büdüvvü Şe'n* adlı eseriyle birlikte Beyrut'ta basılmıştır. *Beyânu'l-fark beyne'sadr ve'l-gelb ve'l-fuâd ve'l-lübb*, *Arşu'l-muvahhidîn*, *Kitâbu'r-riyâze* ve *Edebü'n-nefs* adlı eserleri Kahire'de; *Kitâbu Hakîkati'l-Âdemîyye* ise İskenderiye'de yayınlanmıştır. Diğer kitaplarından; *Mesâilu't-ta'bîr* İngilizce çevirisiyle birlikte İtalya *Doğu Araştırmaları Dergisi*'nde; *Er-Red ala'Râfize ile'l-akl ve'l-hevâ* İstanbul *Şarkiyat Mecmuası*'nda; *Büdüvvü Şe'n* eseri de *İslami Araştırmalar* dergisinde *Karaçi*'de yayınlanmıştır.¹² *İlelü'l-ubûdiyye*, *el-Ekyâs ve'l-Muğterrîn*, *Beyânu'l-kesb* gibi eserleri tasavvuf konusunda, *Dürri'l-meknûn fi es'ilet-i mâ kâne ve yekûn* kelam, *Hücvirî*'nin kendisine ait olduğunu söylediği *Azâbu'l-kabr* ve *et-Tevhîd* adlı eserleri de yine kelam konuludur. Tarikat şeyhleri-

¹² *Nevâdiru'l-usûl fi Ma'rifet-i İstanbul* 1293. *Ahbâri'r-Resûl*,

nin tarihini konu alan bir kitap ile tefsir konulu bir başka kitabı Hücvirî tarafından ona nisbet edilmiştir. Bu eserin de diğer eserleri gibi ortadan kalkmış olduğu belirtilmektedir. Tirmizî'nin eserlerinden bir kısmının, özellikle de göreceli olarak çok sayıda yazma nüshalarının bulunması, eserlerinin uzun yüzyıllar boyu tasavvuf konulu araştırmalarda bulunanların başvuru kaynağı ve ilgililerin özel alakasına mazhar olduklarını göstermektedir. Yine onun eserlerinden bir kısmı sufi düşünürlerin –din bilginleri ve kelmacıların bile– düşünceleri üzerinde derin etkiler bırakmıştır. İbn Arabî, “velayet” ve diğer bazı konularda olduğu gibi sadece onun eserlerini başvuru kaynağı olarak kullanmamış, *Hatmu'l-velâye* adlı eserinin bazı konularındaki sorulara *Futûhât-i Mekkiyye* ve *el-Cevâbu'l-mustekîm ammâ seele anhu et-Tirmizî el-Hekîm* adlı bir diğer eserinde cevaplar da vermiştir. Belki Gazzalî (505/1111) de, *İhyâu Ulûmidîn* adlı eserinin “Üçüncü Bölümü”nde “Gururu Yerme Kitabı”nda Tirmizî'nin *El-Ekyâs ve'l-muğterrîn* adlı eserinden yararlanmıştı. Öte yandan **İbn Kayyim el-Cevziyye** de *Kitâbu'r-rûh* adlı eserinin son bölümünde Tirmizî'nin *Risâle-yi furûk* adlı eserinden çok sayıda alıntılar ve aktarımlar yapmıştır. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Tirmizî'nin eserleri tasavvuf, kelim ve zühd konularında son derece derin etkiler bırakmıştır. Bu kitaplardan bazıları için klasik dönemlerde hem sufi çevrelerden hem de sufi olmayan alanlarda araştırmalar yapanlar tarafından şerhler ve açıklamalar yapılmıştır. Onun doğum yeri ve vatanı Tirmiz de, eski çağlardan bu yana Budizm inancının yaygın olduğu bölgelerden biridir. Ancak üstadın eserlerindeki Budist inanışların varlığı sadece bu gerekçeye dayandırılmaz. Nitekim diğer sufi şair ve yazarların eserlerinde de Budist öğretilerle ortak ya da onlara benzeyen birtakım başka öğretilere rastlanmaktadır. Onun öğretileri ve ilkeleri arasında dikkat çeken önemli konulardan olan “velayet” gibi “kalbin halleri” ayrıntısı da oldukça önemli ve dikkate değer bir konudur. Bunların yanı sıra ona göre “velayet” konusu İbn Arabî'de olduğu gibi ne ilginç birtakım konuları kapsamına alır ne de sonunda eski Zehebîler gibi Şîî inancı eğilime götürür. Şîîlik konusundaki görüşlerini Hekîm Tirmizî *er-Reddu ala'r-Rafize* adlı eserinde açık açık ayrıntılarıyla belirtir. Bu eserinde o, Şîîlik inancını Peygamber'in Ali'ye vesayetiyle oluşturulan şeklini kabul etmez. Velayet hadisini de şöyle yorumlar: “Peygamber'in amacı daha sonra Ali'yi kabul edeceklerini bildiği kişilerin yani Haricilerden bazılarının karşısında Ali'yi onaylamak, onu desteklemektir. Buna ek olarak Ali kendisi de zaten Ebubekir ve Ömer'in hilafetlerine razıydı. Eğer bu konuda vesayet hakkında bir nas olmasaydı, ne Ali'nin

kendisi buna razı olur ve sessiz kalırdı ne de Müslüman kitleler bu duruma razı olurlardı." Velayet konusu dışında kalbin halleri ve tavırlarıyla ilgili birtakım görüşleri son derece dikkat çekicidir. *Beyânu'l-fırak* adlı eserinde **Gazzalî** ve Kübreviyye tarikatının kurucusu **Necmüddîn-i Kübrâ'**dan (ö. 618/1221) asırlarca öncelerde kalbin iç dünyası ve halleriyle ilgili öylesine ilginç ve çok düzenli tespitlerde bulunmuştur ki, bu tespitleri sufi çevrelerde son derece yansıma bulmuş ve etkili olmuştur. Gerçekte "vicdan" ve "şuur" konusunda çok geniş ve kapsayıcı bir araştırma sonucu ortaya çıkmış, ayetler ve hadislerle son derece uyumludur. Eser bu özellikleriyle daha sonraki çağlarda yaşamış sufilere bu konulardaki, özellikle "kalb" ve "kalbin yedi tavrı" konusunda görüşlerinin temellerini oluşturmuştur. Ona göre; "sadr", "kalb", "fuad" ve "lubb" iç içe dürülmüş bir yapıdadır. Sadr, en dışta; kalp onun içerisinde; fuad kalbin içinde; lubb fuadın içerisinde. Lübbün kendi içerisinde de özgün makamları vardır. Kalbin bu her makamının içerisinde de kendilerine özgü kendileriyle ilişkili şeyler yer almaktadır. Nitekim sadr; İslâm ışığının kaynağı, kalp, iman ışığının kaynağı, fuad ise marifet ışığının kaynağıdır. En son olarak da lubb, tevhidi ışığının aynasıdır. Bu yüzden sadr, Müslümanlara, kalp müminlere, fuad ariflere, lubb ise tevhit ehline özgüdür. Nefsin halleri ve makamlarından sadr ile ilişkili olan "nefs-i emmare", kalp ile ilişkili olan "nefs-i mülhime", fuad ile ilişkili olan "nefs-i levvâme"dir, lubb ile ilişkili olan da "nefs-i mutmainne"dir. Onun bu konudaki alabildiğine ince ve ayrıntılı açıklamaları nefsin halleri konusundaki engin ve egemen bilgiye sahip olduğunun göstergesi, aynı zamanda Hekîm'in felsefi ve teorik inceliklere ne denli aşına olduğunun kanıtıdır. Daha da ötesi onun rüyalar konusundaki görüşleri ve açıklamaları da sadece fal ve hurafelerle uğraşma ve açıklama türünden değil, nefsin halleri konusundaki derin, uzun ve kapsamlı düşünceleri ve mütalaaları sonucudur. Nefis konusunda araştırma yapmak ona göre Hücvirî'nin aktardığı gibi yaratıcıyı anlamaya ve onu iyice bilmeye götüren bir araçtır.¹³ Onun öğretilerini öğrencisi "müeddibü'l-evliya" olarak bilinen **Ebubekr-i Varrâk** yaymıştır. Hekîm'in birçok kerameti ve Hızır ile karşılaşması, onunla birliktelikleri konusundaki rivayetler de yine bu öğrencisi tarafından aktarılmıştır.

¹³ *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 178.

3. 3. Ebu'l-Abbâs Seyyârî (ö. 342/953-54)

(Ebu'l-Abbâs Kâsım b. Kâsım b. Mehdî Seyyârî. İlk sufilerden)

Hekîmîler, Belh ve Tirmiz'de bir sufi tarikat olarak tanınırlar ve böylece ün kazanmış olsalar da Merv, **Ebu'l-Abbâs Seyyârî**'nin (ö. 342/953-54) takipçileri **Seyyârîler**'in asıl etkin oldukları bölgeydi. Kasım b. Ebu'l-Kasım b. Abdullah b. El-Mehdî adlı bu Ebu'l-Abbâs, ana soyundan atası Ahmed b. Seyyâr adıyla "**Seyyârî**" diye bilinirdi. Bir fakih olan bu zat aynı zamanda çok sayıda hadisi de ezbere bilirdi. Hücvirî onun bütün bilim dallarında Merv şehrinin imamı olduğunu söyler. Herkesçe bilindiği üzere Ebu'l-Abbâs babasından bolca servet miras almıştı. Çok yüklü bir servet vererek Peygamber'in saçının iki telini satın aldığı, ondan sonra da tövbe ederek tasavvufa yöneldiği söylenir. Aynı zamanda o, **Ebu-bekr-i Vâsıtî**'nin (ö. 320/932'den sonra) sohbetlerinde de bulundu. Tasavvufta çok yüce makamlara erişti. 342/953 yılında vefat ettiğinde kız kardeşinin oğlu **Abdulahid b. Ali** onun tarikatının öğretilerini insanlara ulaştırmaya devam etti. Ölümünden sonra Merv'deki kabri halk tarafından ziyaret edilen bir makam halini aldı. Seyyârî Tarikatı, onun ölümünün üzerinden bir yüzyıl geçmiş olmasına rağmen henüz güçlü ve aktif bir akım olarak ilgi görüyor ve Nesa ile Merv şehirlerinde çok sayıda mürid tarafından takip ediliyordu. Yer yer Nesa ve Merv Seyyârîleri arasında bazı konularda birtakım tartışmalar yaşansa ve bu tartışmalar birtakım yazışmalara neden olsa bile her iki grup da şeyhlerinin öğretilerine gereken önemi verip sınırlarını biliyorlardı. Bu grupların bazı yazışmalarını görmüş olan Hücvirî onların incelikleri ve dikkatlerinden övgüyle söz eder. Öte yandan Ebu'l-Abbâs'ın sözleri onun ruhsal tecrübesinin yanı sıra ne denli ergin ve pişkin bir kişilik olduğunu açıkça göstermektedir. **Kuşeyrî** (ö. 465/1072) onun sözünden şöyle aktarır: "*Hiçbir akıllı kişinin hakkı seyretmekten zevk alması düşünülemez. Çünkü hakkı seyretmek bir fenadır ve onda zevk asla olamaz.*"¹⁴ Ondaki aktarılan bazı sözlerde; Cebriyye düşünceleri de dikkat çeker. Bir yerde şöyle der: "*İnsan nasıl olur da günah işlemekten uzak kalır. Halbuki o günah levh-i mahfuz'da yazılı; kazanın insan üzerine sürdüğü şeyden insan nasıl kurtulur?!*" Muhtemelen Attâr'ın ondan aktardığı bu tür sözleri yüzünden o, Cebriyye akımına bağlı olarak gösterilir. Bu yüzden çok sıkıntılar çektikten sonra

¹⁴ Tercüme-yi Risâle-yi Kuşeyriyye, s. 78.

bu ithamlardan kurtulabildi.¹⁵ Hücvirî'nin aktardığı gibi onun tarikatı temelde "cem ve tefrika" esası üzerine yükselmekte: buradaki "cem, müşahede"yi, "tefrika, mücahede"yi simgelemekte; birincisi "mevhibet" ikincisi de "kesb" anlamını ifade etmekteydi. Cem', kulun varlığının Hak'ta fani olmasını; fiillerine nisbet edilmekten uzak tutulmasını gerektirir de yine de "cem"e yönelmesi "tefrika"nın ortadan kalkmasını sağlamaz. Bu yüzden Hücvirî şöyle der: "*Ebu'l-Abbâs da diğer büyük şeyhler gibi zamanının çoğunda cem'e dalıp dururken tefrikanın gereği olan mücaheden asla geri durmazdı. Ahkâmın ve adabın zahirî yönlerine asla uymazlık yapmazdı.*"¹⁶ Bu yüzden kendisine: "mürîd ne ile riyazet yapar?" diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "*Şeriatın emirlerine sabretmekle, kötülüklerden uzak durmakla, iyilerle sohbet etmekle.*"¹⁷ Ancak öyle anlaşılıyor ki Seyyârîler tarikatı kısaca işte bu birkaç cümleyle özetlenebilir.

4. 4. Ebu'l-Hasan-i Harakanî (ö. 425/1033)

(Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed (Cafer)-i Harakanî.

Şathiyeleriyle bilinen ünlü sufî)

Horasan'ın, Gazneli Mahmud'un teşvikleriyle bütün şairleri ve edebiyatçıları medhiye şiirleri yazdıklarını gördüğü yıllarda tasavvuf da Horasanlı bir katırcı **Ebu'l-Hasan-i Harakanî** (ö. 425/1033) ile Miheneli bir aktar çocuğunun teşvikleriyle yaygın olarak pazarlarını kuruyordu. **Unsurî** (ö. 431/1039-40) ve **Ferruhî**'nin (ö. 429/1037-38) övgü şiirleri söyleme mirası **Enverî**'ye (ö. 585/1189) nasip olunca **Harakanî** ile **Ebû Saîd**'in mirası da **Kuşeyrî** ve **Gazzalî**'ye erişti. Böylece Ebû Saîd ve beraberindekiler Sultan Mahmud döneminde Nişabur bilginleri ile fakihlerince küfür ve zındıklıkla suçlanmalarına rağmen **Sultan Melikşah** (1072-1092) ve **Sultan Sencer** (1118-1157) dönemlerinde Nişabur ve Tus şehirlerinin büyük bilgeleri tasavvufa yönelmişler, sonunda da **İmamı'l-Harameyn Cüveynî** (ö. 478/1085) ve **İmam Gazzalî** gibi büyük bilgiler birer sufî olarak tanınmışlardır. Bestam ve çevresindeki bölgelerde Bayezîd'in ruhanî mirası Gaznelilerin baharları olarak kabul edilen bu günlerde **Ebû Abdullah-i Dastanî** ile **Ebu'l-Hasan-i Harakanî**'ye ulaştı. Sehleki'nin *en-Nûr* adlı eserindeki rivayetler gerçekte genelde bir tür sema-

¹⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, II, s. 4.

¹⁶ *Keşfü'l-mahcûb*, s. 331.

¹⁷ Attâr, *Tezkire*, II, s. 305.

dır. Bu Ebû Abdullah-i Dastanî, “Şeyhü'l-meşayih” diye de anılır. Ebû Abdullah-i Dastanî, Şeyhü'l-meşayih adı o kadar da bilinmeyen bir isim değildir. *Esrâru't-tevhîd*'te¹⁸ yer alan bir rivayete göre o bir yerde Ebu'l-Hasan-i Harakanî ile birlikte anılır. İki birlikte tasavvuf konulu bir meselenin çözümü için konuşmuşlar ve sonra da birlikte bu sorunu çözmek üzere **Ebu'l-Abbâs-i Kassâb**'ın huzuruna gelmişlerdir. Söz konusu Ebû Abdullah-i Dastanî ya da Dastanî anlaşıldığı kadarıyla Sehlekî'nin *en-Nûr* adlı eserinde **Abdullah Muhammed b. Ali el-Bestamî** diye söz ettiği kişidir. Ebû Abdullah-i Dastanî 417/1026 yılında vefat etti. Onun gözetimi altında ve kendisinden feyiz alarak yetişmiş olan Sehlekî onun ölümünden sonra bir süre Bayezîd'in tarikatını yaşattı. **Ebû İshak-i Şirazî**'nin bir sufi elçi olarak Horasan'a gittiği 475/1082 yılında Bestam'a vardığında Sehlekî onu karşılamaya geldi, şeyh de onu çok iyi karşıladı, saygılarını sundu ve alçak gönüllülük örneği verdi.¹⁹ Bayezîd'in öğretileri ölümünden iki yüzyıl sonralarına kadar Bestam Tayfurîleri tarafından yaşatılsa da sufi kaynaklar ve sufi literatürde Bayezîd'in manevi mirası Harakanî adıyla birlikte yaşadı. Sufi hikayelerinde Bayezîd'in onun ortaya çıkacağını müjdelediği bile aktarılır. Harakanî ile ilgili olarak yazgı bize onun yakınlarından ve özel adamlarından birinin aracılığıyla çok değerli bir belge ulaştırmıştır. Bu belge onun halleri ve makamlarından söz eden görece özet bir derleme metindir. *Nûru'l-Ulûm* ya da *Muhteheb-i Nûru'l-ulûm* adıyla bilinen bu önemli metin bir tek nüsha Britanya Müzesi'nde bulunmaktadır. Rus Doğu bilimci **Jokovsky** onu yayınlamak için çalışmalar başlatmış, ancak bunda başarılı olamamıştır. Ancak daha sonraki yıllarda Berthels onu bir giriş ekleyerek çevirmiş ve yayınlamıştır.²⁰ Özgün ve dikkat çekici yazım tarzı ve özellikleriyle Fars nesrinin en eski örneklerinden biridir. Berthels'in ifadelerine göre bu eser IV. ve V. yüzyılın en önemli tasavvufî metinlerinden biridir.²¹ Bu kitabın da bazı bölümleri şeyhlerin hayat hikayelerini konu alan diğer eserler gibi onların kerametleri ve olağanüstü hallerine ilişkin bilgilere yer verse de özellikle onun tarikatı ve öğretileri konulu çok yararlı yoğun bilgiler de içermektedir. Bunlara ek olarak diğer sufi kaynaklarda, hatta edebiyat ve tarih içerikli eserlerde yer alan dağınık bilgilerle *Nûru'l-ulûm*'un konuları

¹⁸ *Esrâru't-tevhîd*, (Safâ), VII, 56-57.

¹⁹ İbn Esîr, *el-Kâmil*.

²⁰ Berthels, *Sufism i Sufiskasa Literatura*, Moskova 1965, s. 278-228.

²¹ *Tercüme-yi Risâle-yi Kuşeyriyye*, s. 425.

tamamlanabilir. **Ebu'l-Hasan-i Harakanî, Ali b. Ahmed** ya da **Ali b. Cafer** 425/1033 yılında Gazneli Sultan Mahmud'un egemenliğinin son yıllarında dünyaya veda etti. Sultan Mahmud, bir seferinde Harakan köyü yakınlarından geçerken konaklamış, ünlü bir şeyhi görmek istemiş, ona yakın ilgi göstermiş, yanına çağırılmış, adamlarına da: "*yanına gelme konusunda düşünmeyim*" der de gelmez ise, kendisine *Kur'ân*'dan; "*Allah'a ve peygamberine itaat edin, sizden olan yöneticilere de...*"²² ayetini okumasını salık vermişti. İşte bu şeyh Harakanî'ydî. Şeyh de bu isteği karşılığında ona şöyle bir cevap göndermiştir: "*Ebu'l-Hasan "Allah'a itaat edin" ile öylesine meşgul ki, "Peygamber'ine itaatten" bile utanmakta, nerede kaldı ki "yöneticiler"le uğraşsın?"* Ancak Kuşeyrî onun ağzından şöyle söylemekte olduğunu aktarmaktadır: "*Lâ ilahe illallâh*"ı gönlümün derinliğinden, "*Muhammedün Resulullah*"ı da bütün teslimiyetimle söylerim".²³ Bu sade yaradılışlı köylü şeyh, şeriati değersizleştirmek için değil tam tersine hakkın sözünün olduğu yerde hiçbir şey onun dengi olarak görülemez ilkesini vurgulamak istemektedir. Buna benzer bir söz de Şiblî'den aktarılmaktadır: ezan okunurken şahadet kısmına geldiğinde durdu ve şöyle dedi: "*Eğer sen söylediğin gibi olmasaydın, adının yanına hiç kimsenin adını koymazdım*". Egemen hükümdarlar ve şairlerinin dünyaları taassup ve dalkavuklukların egemen olduğu günlerde suflerin dünyaları "vahdet" dışındaki her şeye kapalıydı. Harakanî, Bayezîd'i öven şeyhlerden biriydi; onu görmemiş olsa bile onunla aynı vilayetten olması nedeniyle hatıralarını övgü ve içtenlikle anıyordu. Gerçekte onun doğduğu yurdu olan Harakan, Bestam'ın dağlarında bir köydü. Bu ayrıntı da Ebu'l-Hasan'ın, Bayezîd'e ne denli, ne güçlü manevi bir bağla bağlandığının göstergesidir. Bu yakınlıklardan olsa gerek daha sonraları sufler arasında bir hikayeyle; Bayezîd'in Ebu'l-Hasan'ın ortaya çıkışını ve dünyaya gelişini önceden sezindiği yaygın olarak anlatılır dururdu.²⁴

Nûru'l-Ulûm'dan anlaşıldığı kadarıyla Bayezîd'in kabrinin karşısında bir zaman bir göz işaretiyle ondan "oturması" ya da "müritlerinin eğitimiyle uğraşması" istendiğinde o ümmî olduğunu ve *Kur'ân* okumasını bilmediğini söyleyerek özür beyan eder.²⁵ Bu açıdan bakıldığında muhtemelen o da Bayezîd gibiydi. Onunla ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler;

²² *Kur'ân*: Nisa: 59.

²³ *Tercüme-yi Risâle-yi Kuşeyriyye*, s. 425.

²⁴ *Tezkiretü'l-evliyâ*, II, s. 201.

²⁵ *Muntahab-i Nûru'l-ulûm* (Berthels seçkisi), s. 249.

onun da başlangıçta köyde yaşadığını, köylüler gibi çalışıp çabaladığını, odun taşıdığını, katırcılık yaptığını aktarırlar. Sem'anî'nin onun dilinden anlattığı şeyler onun "Tanrıyı da eşeğiyle arkadaşlık yaparken bulduğunu, yani Tanrıyı bulduğunda katırcılık yaptığını" göstermektedir.²⁶ Böylece köylüler arasından ve toplumun alt sınıfları içerisinde çıkıp gelmiş olduğu gereğince elbette bilim meclislerinde, bilim adamlarıyla, müderrisler ve fakihler ile birlikte olmuş olması, onlarla ilişkiler kurmuş olması düşünelmez. Ancak onun bilim meclislerinden ve medreseden; fakihler ve hadisçilerden uzaklarda kalması; asla Hak hakkındaki görüşleri ve düşüncelerine birtakım mezheplerin taassupları, Hariciler, Şîi ve sünnîlerin bitip tükenmeyen, sonunda bir getirisi de olmayan kargaşa ve çekişmeleri asla bir yol bulup giremedi ve "Allah" dışında onun Hakkı arayan zihnine bir şeylerin girip onu meşgul etmesine yol açamadı. Gerçekte o, okuryazarlığı olmayan bir şeyh olmasına rağmen sufi rivayetleri gereğince²⁷ **Ebû Ali Sinâ** (ö. 428/1037) bir defasında Horasan salıklarından bir grupla birlikte aşk ve istekle onu ziyarete gitmişti. Derler ki; onların gidişinde de başka zamanlarda da meclisi son derece görkemliydi. **Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr**'ın onun huzuruna varışında da şeyhin meclisi öylesine görkemliydi ki; girince huzurda birdenbire susa kalmıştı. Şeyh kendilerine "Neden sesiz kaldınız, neden konuşmuyorsunuz" diye sorduğunda o edeple şöyle cevap vermişti: "Bir konu için iki tercüman gerekmez"²⁸

Muhammed b. Münevver'in, Harakanî'nin Ebû Saîd'e gösterdiği saygı konusunda söyledikleri abartılıdır. Söz konusu karşılaşmada sanki Ebû Saîd, Ebu'l-Hasan hakkında daha çok saygılı davranmış, edebiyat ululuğunu göstermiştir. *Esrâru't-tevhîd*'in bu konudaki rivayeti şöyledir: Ebû Saîd, Ebu'l-Hasan'ın yanına vardığında, Harakan Şeyhi'nin Ahmed adlı oğlu öldürülmüştü. Oğlunun ölümüyle canı yanmış, yüreği dağlı Şeyh, Ebû Saîd'i görür görmez şöyle demişti: "Öylesi bir yaraya böyle bir merhem gerekti; böylesi bir ayağa Ahmed gibi bir kurban gerekti"²⁹ sözü muhtemelen Muhammed b. Münevver'in eklediği anlamsız sözler arasında yer almaktadır. Hücvirî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'unda; Harakan Şeyhi'nin söz

²⁶ Semanî. *El-Ensâb*, s. 194.

²⁷ *Muntahab-i Nûru'l-ulûm*, (Berthels seçkisi), s. 249.

²⁸ *Keşfü'l-mahcûb*, s. 205.

²⁹ *Esrâru't-tevhîd*, s. 147-148.

konusu oğlu Ahmed, o çağın şeyhleri arasında anılır ve babasının ardından yerine geçen iyi bir halef olduğu aktarılır.³⁰

Bütün bunlara karşın *Nûru'l-ulûm*'un yazarı, Ebû Saîd ile Harakanî'nin bu karşılaşmalarındaki ayrıntıları anlatırken Harakan şeyhinin oğlu Ahmed'i büyük bir sufi grubuyla birlikte Ebû Saîd'i karşılamak için gönderdiğini³¹ aktarır. Aynı yazarın bir başka rivayeti de³², bu çocuğu Şeyh'in ailesinin Ebû Saîd'in elinden bereket ve dua alması amacıyla gönderdiği, ancak Ebû Saîd'in onlara: "*Bayezîd'in olduğu yerde bana gerek kalmaz*" dediğini gösterir. Söz konusu kitabın bir başka hikayesinde,³³ şeyhin oğlunun mescitte öldürülmesi konusunda bir rivayet bulunsa da; ne o öldürülen kişi Ahmed'tir ne de bu öldürülme olayı Ebû Saîd'in, Harakan'a geldiği günlere rastlar. Genel olarak bu rivayetler değerlendirildiğinde Ebû Saîd'in, Harakan şeyhiyle karşılaşması rivayetleri *Esrâru't-tevhîd* ve *Nûru'l-ulûm*'da iç içe girmiş ve müritlerin abartılarıyla karışmıştır. Harakanî'nin, Miheneli şeyhi hac ziyaretinden geri çevirmesi de işte bu karşılaşmalarında olmuştur.³⁴ Başka bir zaman Şeyh Ebu'l-Hasan ile Mihene şeyhi arasında gerçekleştiği söylenen³⁵ bir başka buluşmada da söylenenlere göre; Harakanî, tarikatının Ebû Saîd'in tarikatıyla farkını şöyle dillendirmiştir: "*Senin yolun alabildiğine geniş ve önü açık, benimki ise daracık ve hüznüldür.*" Buna rağmen onun hüznü ve yaşadığı darlıklar Hak ile birliktelikleri ve ferahladıkları zamanlara ortam hazırlamaktaydı. İşte bu Hakk'ın egemen olduğu hallerinde onun sözleri Bayezîd'in hallerine ve sözlerine benzemektedir. Bayezîd gibi o da bir köylü çocuğu ve bir ümmiydi. Ancak o riyazet yanlısıydı; şeriat konusunda daha dikkatli ve özenliydi. *Nûru'l-ulûm* yazarı şöyle der³⁶: "*Nefis riyazetinde ve ibadette onun geleneksel yaşantısı, bir tür sünneti: gece olduğunda kilimden bir giysi giyer, ayaklarına demir bağlar bağlar, boynuna da boyunduruk takardı.*" Buna rağmen ondan aktarılan sözlerin çoğu Bayezîd'in sözlerinde olduğu gibi sözüne hakim ve gönlünün ferah olduğunu yansıtır. Bu halini yansıtan sözlerine bir örnek Attâr'ın, *Tezkiretü'l-evliyâ*'da

³⁰ *Keşfü'l-mahcûb*, s. 215.

³¹ *Muntahab-i Nûru'l-ulûm*, (Berthels seçkisi), s. 249.

³² *Muntahab-i Nûru'l-ulûm*, (Berthels seçkisi), s. 252.

³³ *Muntahab-i Nûru'l-ulûm*, (Berthels seçkisi), s. 253.

³⁴ *Esrâru't-tevhîd*, s. 149.

³⁵ *Esrâru't-tevhîd*, s. 156.

³⁶ *Esrâru't-tevhîd*, s. 253.

ondan aktardığı bir hikayedir. Şöyle anlatırlar: “Bir gece namaz kılıyordu. Bir ses duydu; şöyle bağırdılar: “Dikkat et ey Ebu’l-Hasan! Senin hakkında bildiklerimi halka anlatmamı ve onların da bu sözler üzerine seni taşlamalarını istiyor musun?” Bunun üzerine Şeyh şöyle cevap verdi: “Ulu Tanrım! Senin rahmetinle ilgili bildiklerimi insanlara söylersem, hiç kimse artık bundan sonra sana secde etmez.” Bunun ardından gizliden şöyle bir ses duyuldu: “Ne sen söyle ne de ben!”³⁷ Onun kabz³⁸ haline örnek ise Bayezîd’in hallerini anlatırken de söylenildiği gibi onun hallerine benzemektedir. Onun sürekli bir etkilenme baskısı altında müteessir olması, sürekli üzüntü içerisinde bulunması Bayezîd’in bu hallerine benzer hallerini çağrıştırmaktadır. Şöyle der: “Gençlerin derdi hiçbir şekilde iki cihana sığmamaları, üzüntüleri de ona yaraşan şekilde anmayı istemeleri ve bunu asla başaramamalarıdır.”³⁹ Öğretilerinde; raks, sema ve sözün önemli öğeler olarak rol oynadığı Ebû Saîd’in tersine o, raks ve sema konusunda inceden inceye düşünür ve önemli ölçüde bunlardan uzak durur, istemeyerek bunlara izin verirdi. Bir defasında ona raks konusunda bir soru soruldu. Şöyle cevap verdi: “Raks, ayağını yere vurduğunda toprak evreni gören; elini yukarı kaldırdığında başı göklere erişen ve arşı görebilen kişilerin işidir.” Bu konuda bunun dışındaki rakslardan söz edenler **Bayezîd**, **Cüneyd** ve **Şiblî**’nin itibarlarını ayaklar altına alanlardır.⁴⁰ Bütün bunlara rağmen raks ettikleri bir gruba şöyle dediği aktarılır: “Eğer size neden raks ettiğinizi sorarlarsa onlara; bizler, bizden önce böyle yapanlara uymak için böyle yapıyoruz diye cevap verin.”⁴¹ Ancak Harakan Şeyhi’nin ona karşı gösterdiği bütün ilgi, saygı ve sevgi; kabz ve üzüntü halini onun bast⁴² ve galebe⁴³ haliyle değiştirmeye hazır değildi.⁴⁴ Ebû Saîd Ebu’l-Hayr sufi raksını ve semanı Horasan bölgesinde tam anlamıyla geniş bölgelerde yaygınlaştırdı, daha da ötesine geçerek bu konularda bilginler ve fakihlerin muhalefetlerini de bertaraf etti ve dikkate bile almadı.

³⁷ Tezkiretü’l-evliyâ, s. 211-212.

³⁸ Sâlikin mânevî bir tutukluk içinde bulunması hali.

³⁹ Muntahab-i Nûru’l-ulûm, (Berthels seçkisi), s. 241.

⁴⁰ Muntahab-i Nûru’l-ulûm, (Berthels seçkisi), s. 238.

⁴¹ Tezkiretü’l-evliyâ, s. 206.

⁴² Sâlikin mânevî bir tutukluk içinde bulunması hali.

⁴³ Sâlikin üzerinde bulunduğu halin kendisini hükmü altına alması.

⁴⁴ Bu konuda Tezkiretü’l-evliyâ’da ilginç bir hikaye vardır, II, 206.

KAYNAKÇA

- Bereke, Abdülfettâh Abdullah "Hakîm et-Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV, 196-199.
- Berthels, E. E., *Tasavvuf ve Edebiyyât-i Tasavvuf* (trc. Sîrûs-i İzedî), Tahran 1354 hş.
- Encyclopaedia Iranica*, (ed. İhsân Yarşatır), London 1985-2011.
- Govherîn, Seyyid Sâdık, *Ferheng-i Luğat ve Tâ'birât-i Mesnevî*, Tahran 1362 hş.
- Govherîn, Seyyid Sâdık, *Şerh-i İstilâhât-i Tasavvuf*, Tahran 1388 hş.
- Kutlu, Sönmez "Muhammed b. Kerrâm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX, 549-550.
- Öngören, Reşat, "Seyyarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, 39-40.
- Uludağ, Süleyman, "Harakânî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, 93-94.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Costucû Der Tasavvuf-i Îrân*, Tahran 1357 hş., s. 47-60.